

Karl Marx için Yabancılaşma, Kapitalizmi Anlamanın Merkezindeydi

Karl Marx'ın yabancılaşma üzerine yazıları 1930'larda ilk kez yayınlandıklarından bu yana sosyal ve felsefi düşünce alanlarında radikal bir mihenk taşı işlevi gördü. Ardından takipçiler, çekişmeler ve tartışmalar yarattı. 1844 El Yazmaları'nda, Marx ilk önce yabancılaşmış emek kavramını geliştirdi, sonrasında; onu, maddi üretimin ekonomik alanına yerleştirmek için mevcut felsefi, dini ve politik yabancılaşma kavramlarının ötesine geçti. Bu çığır açan bir hamleydi. Yabancılaşma, Marx'ın asla bırakmadığı bir kavramdı ve önümüzdeki on yıllarda teorisini iyileştirmeye ve geliştirmeye devam edecekti.

Yabancılaşma konusunda düşünürler, çoğunlukla, Marx'ın ilk yazılarından yararlanmaya devam etseler de, aslında sonraki çalışmalarında Marx, yabancılaşmanın daha eksiksiz, daha gelişmiş bir açıklamasını ve teorisini sunmuştur. Grundrisse'nin (1857-58) defterlerinde ve Kapital'in (1867) hazırlık niteliğindeki elyazmalarında, Marx, kapitalizm altındaki toplumsal ilişkiler analizinde tarihsel olarak temellenen bir yabancılaşma anlayışı sunar. Marx'ın teorisinin bu tarafı şimdiye kadar yeterince takdir edilmediyse de, olgun Marx'ın yabancılaşma ile ne demek istediğini anlamanın anahtarı olmaya devam ediyor – ve bugün, içinde yaşadığımız aşırı sömürücü ekonomik ve sosyal sistemi dönüştürmek için ihtiyaç duyulacak kavramsal araçları sağlamaya yardımcı oluyor.

Uzun Bir Yörünge

Yabancılaşmanın ilk sistematik açıklaması, Entausserung (“kendini dışsallaştırma”), Entfremdung (“yabancılaşma”) ve Vergegenständlichung (“bir nesneye dönüştürmek”) gibi tinin nesnellik aleminde kendisinden başka hale gelmesini betimlemek için kullanılan terimlerin yer aldığı, Hegel'in yazdığı Tinin Görüngübilimi'nde yapılmıştır.

Yabancılaşma kavramı, Hegelci solun yazılarında belirgin bir şekilde yer almaya devam etti ve Ludwig Feuerbach, insanın kendi özünün hayali bir tanrıya yansımaları tanımladığı Hristiyanlığın özü'nde (1841) bir dini yabancılaşma teorisi geliştirdi. Ancak yabancılaşma kavramı daha sonra felsefi düşünceden kayboldu ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının büyük düşünürlerinden hiçbiri ona büyük bir ilgi göstermedi. Marx bile, yaşamı boyunca yayınlanan çalışmalarında bu terimi nadiren kullandı ve İkinci Enternasyonal Marksizminde (1889-1914) yabancılaşma tartışması özellikle yoktu.

Marx'ın yabancılaşmış emek kavramı, mevcut felsefi, dini ve politik yabancılaşma kavramlarının ötesine geçerek onu maddi üretimin ekonomik alanına oturttu.

Ancak bu dönemde, birçok düşünür daha sonra yabancılaşma ile ilişkilendirilecek kavramlar geliştirdi. Emile Durkheim, Toplumsal İşbölümü (1893) ve İntihar (1897) adlı yapıtlarında, toplumsal uyumu garanti eden normların, işbölümünün büyük bir genişlemesini takiben krize düştüğü bir dizi fenomeni belirtmek için “anomi” terimini kullandı. Üretim sürecindeki büyük değişikliklerle ilişkili toplumsal ayaklanma, Alman sosyologlarının düşüncesinin de temelini oluşturuyor. Georg Simmel, Paranın Felsefesi'nde (1900), sosyal kurumların bireyler üzerindeki egemenliğine ve insan ilişkilerindeki artan duygusuzluğa, gayri insaniliğe (impersonality) büyük önem verdi. Max Weber, Ekonomi ve Toplum'da (1922), insan ilişkilerinde “bürokratikleşme” ve “rasyonel hesaplama” fenomenlerini kapitalizmin özü olarak kabul ederek üzerinde durdu. Ancak bu yazarlar, insan ilişkilerinin durdurulamaz eğilimlerini tarif ettiklerini düşündüler ve düşünceleri

genellikle mevcut sosyal ve politik düzeni iyileştirme arzusuyla beslendi – kesinlikle mevcut düzen yerine bir farklısını getirmekle değil.

Marksist bir yabancılaşma teorisine dönüş, büyük ölçüde, Tarih ve Sınıf Bilinci'nde (1923) emek faaliyetlerinin, insanlarla nesnel ve bağımsız bir şey olarak karşı karşıya geldiği ve onlara harici özerk yasalar aracılığıyla hükmeden fenomeni tanımlamak için “nesneleşme” (Versachlichung) terimini sunan György Lukács sayesinde gerçekleşti. 1844 El Yazmaları nihayet 1932'de Almanca olarak ortaya çıktığında, Marx'ın gençliğine ait ve şimdiye kadar yayınlanmamış bu metin, tüm dünyada dalga yarattı. Marx'ın yabancılaşma kavramı, işçinin karşısına çıkan emek ürününü, “yabancı bir şey gibi, üreticiden bağımsız bir güç” sözleriyle tanımlıyordu. Burjuva toplumunda işçinin yabancılaşmasının dört yolunu sıraladı: (1) “kendi üzerinde gücü olan yabancı bir nesne” haline gelen emeğinin ürünüyle; (2) “kendisine yönelik” olarak algıladığı ve sanki “kendisine ait değilmiş” gibi görünen çalışma faaliyetiyle; (3) “kendisine yabancı bir varlığa” dönüştürülen “insanın ulu amacı (species-being)” tarafından; son olarak (4) diğer insanlar tarafından ve “emekleri ve emeklerinin nesnesi” yoluyla.

Marx için, Hegel'in aksine, yabancılaşma nesneleştirmeye değil, kesin bir ekonomi biçimindeki belirli bir fenomenle, yani ücretli emek ve emek ürünlerinin üreticilere karşı duran nesnelere dönüştürülmesiyle sınırdışı. Hegel yabancılaşmayı emeğin ontolojik bir tezahürü olarak sunarken, Marx onu belirli bir üretim çağının, kapitalizmin özelliği olarak kavradı.

Yirminci yüzyılın başlarında, temel olarak Marx'tan ayrılan yazarların çoğu, yabancılaşmayı yaşamın evrensel bir yönü olarak gördüler. Varlık ve Zaman'da (1927), Martin Heidegger yabancılaşmaya tamamen felsefi terimlerle yaklaştı. Yabancılaşma fenomenolojisi için kullandığı kategori “düşmüşlük” [Verfallen], yani insan varoluşunun kendisini çevreleyen dünyanın gerçeksizliğinde kaybetme eğilimidir. Heidegger, bu düşmüşlüğü “belki de insan kültürünün daha ileri aşamalarının kendilerini kurtarabileceği kötü ve içler acısı bir özellik” olarak değil, daha çok “dünyada varlığın varoluşsal bir tarzı”, tarihin temel boyutunun bir parçasını oluşturan bir gerçeklik olarak görüyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yabancılaşma, Fransız varoluşçuluğunun etkisi altında hem felsefede hem de edebiyatta tekrarlanan bir tema haline geldi. Ama toplumdaki insanın yaygın bir hoşnutsuzluğuyla, insan bireyselliği ile deneyim dünyası arasındaki bir bölünmeyle, aşılabilir bir insanlık durumuyla özdeşleştirildi. Çoğu varoluşçu filozof, yabancılaşma için toplumsal bir köken önermedi, ancak onu, tüm “olguşallık”la (Sovyet deneyiminin başarısızlığı böyle bir görüşü destekledi) ve insan ötekiliğiyle kaçınılmaz olarak derinden bağlı gördü. Marx, kapitalist üretim ilişkilerinde insanın boyun eğdirilmesine yönelik bir eleştirinin geliştirilmesine yardımcı olmuştu. Varoluşçular, tersine, Marx'ın çalışmalarının kendi yaklaşımları için yararlı olduğunu düşündükleri kısımlarını özümsemeye çalıştılar; ancak bunları, herhangi bir spesifik tarihsel açıklama içermeyen, yalnızca felsefi bir tartışmada kullandılar.

Yirminci yüzyılın başlarında Marx'tan uzaklaşarak, yabancılaşmayı ele alan çoğu yazar, onu yaşamın evrensel bir yönü olarak gördü.

Varoluşçular gibi Herbert Marcuse için de yabancılaşma, kapitalizmdeki belirli bir koşuldaki ziyade nesneleşmeyle (objectification) ilişkilendirildi. Eros and Civilization'da (1955), insanın özgürleşmesinin ancak emeğin ortadan kaldırılmasıyla -serbest bırakılmasıyla değil- ve toplumsal ilişkilerde libido ve oyunun olumlanmasıyla sağlanabileceğini öne sürerek Marx'tan uzaklaştı. Marcuse nihayetinde kapitalist üretim ilişkilerine, yabancılaşmayı bağlayan tarihsel özgüllüğü görmeyerek, genel olarak teknolojik egemenliğe karşı çıktı. Ayrıca, toplumsal değişim üzerine olan

düşünceleri; işçi sınıfını, sistemin savunmasında faaliyet gösterenler arasına sık sık dahil edecek kadar kötümserdi.

Yabancılaşma Teorilerinin Dayanılmazlığı

Marcuse'un müdahalesinden on yıl sonra, yabancılaşma terimi Kuzey Amerika sosyolojisi sözlüğüne girdi. Ana akım sosyoloji, yabancılaşmayı toplumsal ilişkilerin değil, bireysel insanın bir sorunu olarak ele aldı ve çözüm için arayışlar, toplumu değiştirmek için kolektif uygulamalardan ziyade bireylerin mevcut düzene uyum sağlama kapasitesine odaklandı. Yaklaşımındaki bu büyük değişiklik, nihayetinde tarihsel-toplumsal faktörlerin analizinin seviyesini düşürdü. Marksist gelenekte, yabancılaşma kavramı kapitalist üretim tarzının en keskin eleştirilerinden bazılarında katkıda bulunmuşken, sosyoloji alanında kurumsallaşması onu toplumsal normlara bireysel uyumsuzluk olgusuna indirgemıştır. Bu yorumlar, bazı sosyologlar için pozitif bir fenomen, yaratıcılığı ifade etmenin bir aracı haline gelen – insanın çalışma faaliyeti ile ilgili karmaşık bir fenomen olmaktan çok uzak olan – yabancılaşma söyleminin teorik olarak yoksullaşmasına neden olmuştur. Bu şekliyle yabancılaşma, neredeyse anlamsız olacak şekilde seyreltili.

“Sosyoloji alanında yabancılaşmanın kurumsallaşması, onu sosyal normlara bireysel uyumsuzluk olgusuna indirdi.”

Aynı dönemde, yabancılaşma kategorisi, Erich Fromm'un Marksizme bir köprü kurmaya çalışmak için kullandığı psikanalize girdi. Ancak Fromm için vurgu öznellik üzerindeydi ve Sağlıklı Toplum'da (1955) “bireyin kendisini yabancı olarak deneyimlediği bir deneyim modu” olarak özetlenen yabancılaşma kavramı, bireye çok dar bir şekilde odaklandı. Fromm'un Marx'ın kavramına ilişkin açıklaması, kendisini yalnızca 1844 El Yazmaları'na dayandırdı ve yabancılaşmış emeğin Marx'ın düşüncesindeki rolünü bir kenara bıraktı. Bu boşluk, Fromm'un nesnel yabancılaşmaya (emek sürecinde ve emek ürünüyle ilgili olarak işçinin yabancılaşmasına) gereken ağırlığı vermesini engelledi.

1960'larda yabancılaşma teorileri moda oldu ve bu kavram çağın ruhunu mükemmel ifade ediyor gibi gözüküyordu. Guy Debord'un Gösteri Toplumu'nda (1967), yabancılaşma teorisi maddi olmayan üretimin eleştirisiyle bağlantılıydı: “ikinci sanayi devrimi' ile yabancılaşmış tüketim, yabancılaşmış üretim kadar kitleler için bir görev haline geldi.” Tüketim Toplumu'nda (1970), Jean Baudrillard kendini üretimin merkeziliğine ilişkin Marksist odaktan uzaklaştırdı ve tüketimi, modern toplumda birincil unsur olarak tanımladı. Reklamın ve kamuoyu yoklamalarının artması, “tüketim çağında” ve “radikal yabancılaşma”da sahte ihtiyaçlar ve kitlesel fikir birliği yaratmıştı.

Bununla birlikte, terimin yaygınlaşması, ayırım gözetmeksizin uygulanmasıyla birlikte, derin bir kavramsal belirsizlik yarattı. Birkaç yıl içinde, yabancılaşma, insan mutsuzluğu yelpazesindeki hemen hemen her şeyi belirtmek için dönüştürülmüştü; o kadar kapsayıcı hale gelmişti ki, asla değiştirilemeyeceği inancını yarattı.

Dünyada konuyla ilgili yüzlerce kitap ve makalenin yayınlanmasıyla birlikte çağ, yabancılaşma çağı haline gelmişti. Çeşitli siyasi geçmişlerden ve akademik disiplinlerden yazarlar bunun nedenlerini metalaştırma, aşırı uzmanlaşma, anomi, bürokratikleşme, konformizm, tüketimcilik, yeni teknolojiler arasında benlik duygusunun kaybı, kişisel izolasyon, ilgisizlik, sosyal veya etnik marjinalleşme ve çevre kirliliği olarak tanımladılar. Tartışma, yabancılaşma kavramının gerçek bir çarpıtmaya uğradığı ve uzun süredir kendisine yöneltilen toplumsal sınıfların savunucuları tarafından kullanıldığı Kuzey Amerika akademik bağlamında daha da paradoksal hale geldi.

Marx'a Göre Yabancılaşma

1857-58'de yazılan Grundrisse, 1939'a kadar Almanya'da bile yayınlanmamasına rağmen, Marx'ın yabancılaşma temasına ilişkin en iyi açıklamasını sunar. Metin, 1973'teki İngilizce baskısı da dahil olmak üzere, 1960'ların sonundan itibaren Avrupa ve Asya dillerine çevrildiğinde, akademisyenler dikkatlerinin çoğunu Marx'ın geç dönem yazılarındaki yabancılaşmayı kavramsallaştırma biçimine odaklandılar. Grundrisse'deki açıklamalar 1844 Elyazmaları'nda işlenen analizlerle benzerlik taşıyordu ancak ekonomik kategoriler çok daha iyi anlaşıldı ve titiz bir sosyal analizle zenginleştirilmişti. Grundrisse'de, Marx yabancılaşma terimini birden fazla kez kullandı ve kapitalizmde:

Her birey için hayati bir koşul haline gelen faaliyetlerin ve ürünlerin genel takası -karşılıklı bağlantıları- onlara yabancı ve kendiliğinden otonom bir şey olarak görünür. Takas değeri olarak kişiler arasındaki sosyal bağ, nesnel arasındaki sosyal ilişkiye; kişisel kapasite, nesnel zenginliğe dönüşür.

iddiasını savundu. Grundrisse, Marx'ın geç döneminde ele aldığı ve yabancılaşma temasını öne çıkararak işlediği tek tamamlanmamış metni değildi. Yazılmasından beş yıl sonra, Kapital, Cilt 1: Kitap 1, Bölüm VI, yayınlanmamış (1863-64), yabancılaşmanın ekonomik ve politik analizlerini daha yakından bir araya getirdi. "Kapitalistin işçi üzerindeki egemenliği," diye yazmıştı Marx, "nesneların insanlar üzerindeki, ölü emeğin yaşayanlar üzerindeki, ürünün üretici üzerindeki egemenliğidir." Kapitalist toplumda, "emeğin toplumsal üretkenliğinin sermayenin maddi niteliklerine aktarılması" sayesinde, gerçek bir "nesneların kişileştirilmesi ve kişilerin nesneleştirilmesi" söz konusudur ve bu durum "emeğin maddi koşullarının işçiye tabi olduğu değil işçinin bunlara tabi olduğu" görüntüsünü yaratır.

Marx, Kapital'in "Metanın Fetişizmi ve Sırrı" adlı ünlü bölümünde, erken dönem felsefi yazılarında sağlanandan çok daha ayrıntılı benzer bir açıklama yapmıştır. Marx'a göre, kapitalist toplumda insanlar arasındaki ilişkiler, "kişiler arasındaki doğrudan sosyal ilişkiler" olarak görülmektense "kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve nesnelar arasındaki sosyal ilişkiler" olarak görülür. Bu fenomen, onun "emeğin ürünlerine meta olarak üretildikleri anda kendilerini bağlayan ve bu nedenle meta üretiminden ayıramaz olan fetişizm" dediği şeydir. Meta fetişizmi, erken dönem yazılarında işlediği yabancılaşmanın yerini almamıştır. Marx'a göre, burjuva toplumunda insani nitelikler ve ilişkiler, nesnelar arasındaki niteliklere ve ilişkilere dönüşür. Lukács'ın nesneleştirme olarak adlandırdığı bu teori, bu fenomeni insan ilişkileri açısından resmederken, fetişizm kavramı bunu metalara ilişkin olarak ele aldı.

"Marx'a göre, burjuva toplumunda insani nitelikler ve ilişkiler, nesnelar arasındaki niteliklere ve ilişkilere dönüşür."

Marx'ın yabancılaşma üzerine geç dönem yazılarının yayılması ana akım sosyoloji ve psikolojinin bu fenomeni kavramsallaştırma şeklinden uzaklaşmanın yolunu açtı. Marx'ın yabancılaşma açıklaması, pratikte bunun üstesinden gelinmesine – toplumsal hareketlerin, partilerin ve sendikaların işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarını değiştirmeye yönelik siyasi eylemine – yönelikti. Bu nedenle, 1930'larda 1844 Elyazmaları'ndan sonra, Marx'ın yabancılaşma üzerine yazılarının ikinci nesli olarak düşünülebilecek olanlarının yayımlanması yalnızca yeni yabancılaşma çalışmaları için tutarlı bir teorik temel sağlamakla kalmayıp her şeyden önce o yıllarda dünyada patlak veren olağanüstü siyasi ve toplumsal hareketler için anti-kapitalist ideolojik bir platform işlevi gördü. Yabancılaşma, filozofların kitaplarının ve üniversite konferans salonlarının ötesine geçti. Sokaklara ve işçi mücadelelerinin alanına girdi ve genel olarak burjuva toplumunun bir eleştirisi haline geldi.

1980'lerden bu yana emek dünyası çığır açan bir yenilgiye uğradı, küresel ekonomik sistem her zamankinden daha sömürücü durumda ve Sol hala derin bir krizin ortasında. Elbette, Marx modern dünyanın birçok sorusuna yanıt veremez, ancak temel soruları saptayabilir. Günümüzde, serbest piyasanın ve bireyler arasındaki rekabetin egemen olduğu bir toplumda, Marx'ın yabancılaşma açıklaması, kapitalizmi hem anlamak hem de eleştirmek için vazgeçilmez bir eleştirel araç sağlamaya devam ediyor.

Çeviri: Baran Yalçınkaya & Rona Őenol